

een inzicht in het drukkersmerk van Elsevier gaf.

Na de lunchpauze, waarin sommigen de gelegenheid te baat namen om de beroemde kerk van Dordrecht te bezichtigen en wat door het oude centrum te kuieren, vervolgde Louis Lobbes de dag met een heldere voordracht over Erasmus' *Apophthegmata*, waarover hij een proefschrift voorbereidt.

Jeanine de Landtsheer, editor van de brieven van Lipsius (zie ook elders in dit nummer, onder *Signalementen*), sloot de rij met een lezing over de gecompliceerde geschiedenis van de vroegste uitgaven van de brieven van Lipsius.

In de huishoudelijke vergadering kwam o.a. ter sprake het project *Bibliotheca Latinitatis Novae* (zie elders in deze brief). Chris Heesakkers beloofde een circulaire rond te sturen over de bio-bibliografie van de neolatinse literatuur uit de Nederlanden. Tenslotte werden de leden van het Verband in kennis gesteld van het overlijden van Drs. Pieter Schoonbeeg.

De middag werd afgesloten met een rondleiding door het *Dordrechts Museum*, waar de tentoonstelling *Johan en Cornelis de Witt* werd bezichtigd (DvM).

Voordracht en samenvatting van twee voordrachten

"Hij sprak, zoals gewoonlijk, te lang"¹ - Harm-Jan van Dam

'Hij sprak, zoals gewoonlijk, te lang'. Deze omineuze titel slaat natuurlijk niet op

---

¹In deze lezing geef ik in vogelvlucht een aantal conclusies over de tekstgeschiedenis van *De imperio* die in mijn komende editie nader onderbouwd zijn. Voor alles wat de zeven handschriften van *De imperio* betreft, zie mijn "The Genesis of Grotius' "De Imperio Summarum Potestatum circa Sacra" and the Manuscripts", in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* kan. Abt. 112 (1995) 279-317. Over de geschiedenis van het Haagse handschrift, zie mijn "Hugo Grotius' manuscript of *De Imperio summarum potestatum circa sacra* identified". *Grotiana* 11 (1990 (1993)), 34-42. De drukgeschiedenis besprak ik eerder in een ongepubliceerde lezing gehouden bij de aanbidding van Edd. Henk J.M. Nellen & Edwin Rabbie *Hugo Grotius-Theologian. Essays in honour of G.H.M. Posthumus Meyjes* in juni 1994. Literatuur over *De imperio* is daar te vinden in de bibliografie op pp. 228-9 en in mijn bijdrage op pp. 19-39. De eerste twee delen van Grotius' *Briefwisseling*, waarnaar hier verwezen wordt, zijn uitgegeven door P.C. Molhuysen (Den Haag 1928 en 1936). De gedrukte brieven van Sarrau en Saumaise zijn vooral te vinden in ed. Pt. Burman *Sarravii Epistulae* (1697); een deel ligt onuitgegeven in de Bibliothèque Nationale in Parijs. Over apparaten, zie b.v. M.L. West *Textual criticism and editorial technique*, Stuttgart 1979, en Marita Mathijssen *Naar de Letter. Handboek editiewetenschap*, Amsterdam 1995, hoofdstuk 11. De handout die bij de lezing werd gebruikt, met o.a. voorbeelden uit het Haagse manuscript, is hier om technische redenen achterwege gelaten.

mij, maar op Hugo de Groot zelf, die inderdaad rustig enige uren kon oreren over kerk en staat. Over mij zou men hoogstens kunnen zeggen: 'hij schreef veel te lang', en dat wordt ook wel gezegd. Hier zal ik enig inzicht geven in datgene waaraan ik al zo lang schrijf en misschien ook waardoor ik er al zo lang aan schrijf. Dat wil zeggen, wat ik ga opdissen is geen algemeen verhaal over De Groot en zijn visies op kerk en staat, maar ik neem u mee naar de keuken waar ik mijn editie (met inleiding, Engelse vertaling en commentaar) voorbereid van De Groots *De imperio summarum potestatum circa sacra*, Het recht der hoge overheden inzake de religie. Ik wil u drie kleine hapjes voorzetten uit de komende editie: iets over de handschriften, iets over de drukken en, als er plaats is, als toetje iets over het kritisch apparaat, dat wil zeggen de praktische consequenties van de eerste twee onderwerpen. De saus die dit alles besprenkelt, zal de *Briefwisseling van Hugo Grotius* zijn, omdat die, evenals de saus voor de maaltijd, onontbeerlijk is bij het hele onderzoek. Maar ook andere briefwisselingen leveren vaak onverwacht materiaal: de geleerdenbrief is nu eenmaal in de 17e eeuw én een belangrijk cultureel fenomeen op zichzelf én een onschatbare bron van feitelijke informatie. Onontbeerlijke kruiden bij elke editie zijn geluk en toeval; zonder die twee zou ik een aantal problemen niet opgelost hebben. Exemplarisch kunnen deze veldnotities niet zijn; ze leveren geen algemeen toepasbare recepten, want elke editie stelt andere eisen en biedt eigen problemen. Maar een paar algemene lessen zijn er misschien wel te leren. De eerste heb ik zelfs zojuist al genoemd. Een tweede is ook nogal een open deur: het maken van een editie met vertaling, in een andere dan je moedertaal, met een commentaar vereist enorm veel verschillende, vaak technische, vaardigheden en kennis, die ik in elk geval niet, en misschien niemand in voldoende mate bezit. Met een zekere frustratie moet je kunnen leven. Een laatste conclusie vooraf is de volgende: wantrouwen loont altijd. Genoeg messengekletter voorlopig. Aan tafel!

Wie had gehoopt dat ik nu eens een inhoudelijk betoog zou houden over *De imperio*, heeft buiten de waard gerekend: over de *inhoud* van een boek spreek ik als filoloog uit principe nooit. Maar, alle gekheid op een stokje, natuurlijk ligt het belang van de editie in het toegankelijk maken van de tekst door middel van vertaling, commentaar en inleiding. Maar hier gaat het me om het *fonds*: een betrouwbare tekst en de verantwoording daarvan. Toch moet ik natuurlijk eerst even aangeven wat voor vlees we in de kuip hebben. De Groot (1583-1645) schreef zijn *De imperio* tussen 1614 en 1617, aan het eind van zijn Hollandse jaren, terwijl hij bijna op de hoogste sport van de carrièreladder stond. Boven hem was alleen Van Oldenbarnevelt, zonder dat één van beiden wilde zien hoe die ladder steeds heftiger begon te wankelen en uiteindelijk met hun gevangename op 28 augustus 1618

omviel. De centrale stelling van *De imperio* is dat het hoogste wereldlijke gezag, in praktijk de vorst of de Staten, de absolute macht heeft in alle kwesties die met godsdienst te maken hebben, behalve met wat mensen geloven; daarover oordeelt alleen God. Natuurlijk had dat onderwerp een hoog actualiteitsgehalte in de godsdiensttwisten van het Twaalfjarig Bestand, maar De Groot weet dat meesterlijk te verbergen: hij heeft een lang (zo'n 250 A-4tjes met anderhalve interlinie, bedoel ik daarmee), systematisch, abstract betoog geschreven, doorspekt met duizenden voorbeelden en citaten. Aan de orde komen kwesties als het verschil tussen ambt en functie, tussen dwingend en adviserend gezag, de ondeelbaarheid van soevereiniteit, het verband tussen oordelen en handelen, en in de tweede helft van het boek: de zeggenschap over synodes, kerkelijke en wereldlijke rechtspraak, het nut en de noodzaak van kerkelijke hiërarchie en de benoeming van predikanten. *De imperio* is in de 17^e-eeuwse discussie over kerk en staat voorzover ik die ken, in elk geval in die van de eerste vijftig jaar in de Republiek, verreweg het meest diepgaande en principiële werk. Helaas is het, om redenen die ik hier buiten beschouwing laat, pas postuum voor het eerst uitgegeven, in 1647, twee jaar na De Groots dood, en dat heeft het nageslacht een hoop problemen bezorgd.

Na deze amuse-gueule, dien ik nu de manuscripten op. Toen ik het werk begon, werd mij verteld dat de Koninklijke Bibliotheek een handschrift van *De imperio* bezat, geen autograaf, maar waarschijnlijk wel de drukkerskopij. In de marge van de tekst staan vele honderden aanvullingen en verbeteringen, in de hand van de schrijver, en ook een stuk of tien eigenhandige aantekeningen van De Groot. Dat dit kopij voor de druk zou zijn geweest, kon al snel weersproken worden, tenzij de uitgever op grond van werkgelegenheidsmaatregelen heeft gewerkt met blinde zettters: de tekst van de gedrukte edities verschilt namelijk op duizenden plaatsen van die van het handschrift, meestal overigens in kleinigheden. Hierover straks meer.

Een van mijn eerste vragen betrof de herkomst van het handschrift, door de KB in 1900 gekocht voor de aanzienlijke som van twintig gulden. Het Jaarboek voor 1900 vermeldt de aankoop, en blijkt ook de bron voor het idee dat dit drukkerskopij zou zijn geweest: 'gebruikt voor den druk', zegt het. Hierop durf ik wel een algemene regel te baseren: geloof *nooit* zomaar wat catalogi beweren over de *inhoud* van een werk; beschrijvers werpen daar op zijn best een vluchtige blik in en trekken of suggereren vaak uiterst voorbarige conclusies.

Een antwoord op de vraag naar de herkomst van het handschrift kwam van het etiket. Daarop staat in inkt 'No. 7' en 'wordt 15', in rood potlood 'VIII' en in potlood daarboven '71'. Even een stapje terug: het jaar 1864 was van historische

betekenis voor de Grotius-studie: in november werd bij Nijhoff een grote partij handschriften uit De Groots eigen bezit geveild. De klapper was het nog onuitgegeven *De iure praedae*, maar er werd ook een handschrift van *De imperio* geveild, en wel als nummer 71 van sectie VIII... De etiketten van andere handschriften die van die veiling afkomstig waren, bleken hetzelfde uiterlijk te hebben en ook de getallen 7 en 15 waren te verklaren: in 1778 is een inventaris gemaakt van een kist die alle papieren van Grotius bevatte (niet de beroemde boekenkist, want daarvan hadden we er al drie). De veiling van 1864 bestond uit de inhoud van die kist. En in de bewaarde inventaris heeft een manuscript van *De imperio* het nummer 7 en later 15. Hiermee was dus bewezen dat dit handschrift tot zijn dood in het bezit van De Groot zelf was geweest. Zelfs negen, soms intensief, geannoteerde veilingcatalogi van 1864 konden overigens geen antwoord geven op de vraag waar het manuscript dan na de veiling van 1864 gebleven was totdat de KB het kocht.

Uit handschriftencatalogi was bekend dat er nog meer manuscripten van *De imperio* in bibliotheken lagen, waarbij ik meteen kan opmerken dat er ook minstens twee manuscripten bekend waren die op dat moment *niet* in een toegankelijke catalogus stonden, toeval dus. Er zijn er vier in de Bibliothèque Nationale en twee in de Bodleian Library in Oxford; misschien zijn er nog meer elders, maar dat wil ik nu niet weten. Zeven manuscripten van een 17e-eeuwse tekst, dat is uitzonderlijk veel. Dat komt omdat *De imperio* ruim dertig jaar bij De Groot onuitgegeven op de plank lag, terwijl zijn naaste omgeving, en in het bijzonder de Parijse intellectuelen onder wie hij vanaf 1620 verkeerde, snakte naar het laatste woord van de maître over deze brandende kwestie. Met en zonder Grotius' medeweten kopieerden ze er lustig op los, vooral in de familie Dupuy (geen familie van de bekende ethica), de cultuurpauzen van Parijs, die minstens drie handschriften van *De imperio* bezat, waarvan er twee over zijn. Dat verklaart de grote hoeveelheid manuscripten die in de BN ligt.

Eén manuscript was bijzonder interessant, uitgerekend dat waarvan de oude catalogus van de BN zegt 'dit manuscript is in een recentere hand geschreven' (is codex recentiore manu exaratus est). Nu moeten we even terug naar het Haagse handschrift om daarin te roeren. En daarbij nemen we de *Briefwisseling* van De Groot ter hand, omdat daar het ontstaan van *De imperio* vrij goed te volgen is – al kun je uit de bewaarde brieven ook concluderen dat er veel andere brieven verloren zijn. Ook duiken er nog steeds nieuwe vondsten op, zoals twee weken geleden toevallig het handschrift van een al in de *Briefwisseling* (naar de 17e-eeuwse editie) gedrukte brief; het grootste deel, met name dat wat over *De imperio* gaat, bleek in de drukken te zijn weggelaten. Dit sterkt mij in mijn overtuiging dat 17e-

eeuwse briefuitgaven volkomen onbetrouwbaar zijn wat de *exacte* woorden van de schrijver betreft en vaak ook allerlei privé-details weglaten, die men voor het publiek onbelangrijk of ongeschikt achtte. Maar goed, het ontstaan van *De imperio*. Eind augustus 1614 duikt het werk voor het eerst op, wanneer De Groot aan zijn vriend Vossius schrijft dat hij net klaar is met een boek over het recht van de magistraat inzake de kerk. Na wat correspondentie over en weer blijft het werk kennelijk in portefeuille, totdat De Groot in mei 1616 aan een uitgebreidere versie begint. Terzijde: in juni 1997 ontdekte Henk Nellen een manuscript van deze eerste, korte versie van *De imperio*. Voor mij persoonlijk was dit wel toeval, maar nu niet direct ongemengd geluk; deze nieuwe vondst laat ik hier terzijde. In september 1617 was het boek af; het werd in drievoud gekopieerd op het Statencollege in Leiden, waarvan Vossius intussen regent geworden was. Pas aan het eind van het jaar was het werk klaar en De Groot gebruikte de kerstvakantie om zijn kopieën te lezen. Hoe Maria de vier kinderen zoet hield, tussen de drie maanden en vijf jaar oud, moest ze zelf maar zien. Ik hoop maar dat ze uit de buurt waren toen De Groot een schokkende ontdekking deed: in twee kopieën ontbrak een stuk van wel zes of zeven bladzijden, en wel in hoofdstuk 11. Hij bracht zijn verbeteringen, en vooral veel toevoegingen, aan in de derde kopie en stuurde het geheel in april 1617 terug naar Vossius, waar de kopiïsten weer aan de slag gingen, om zowel de nieuwe verbeteringen aan te brengen als alsnog het weggelaten stuk toe te voegen. Ze waren er tot juni mee bezig; toen ging de ene kopie naar Grotius' vriend John Overall, bisschop van Lichfield en Coventry, de andere naar Georg Lingelsheim, raadsheer van de Paltsgraaf in Heidelberg. Zij moesten, met hun omgeving, kritiek leveren op die versie. Overigens blijkt dan dat, als er fundamentele kritiek komt, die aan dovemansoren is gericht, maar dat terzijde.

Kijken we nog eens naar het Haagse handschrift, dan blijkt dat het in een nette, duidelijke hand is geschreven, maar dat er veel verbeteringen en toevoegingen in de marge in zitten, geschreven door dezelfde hand. Dat suggereert al een tweede bewerking: het is uitgesloten dat iemand al kopiërend in eerste instantie zoveel overslaat en fout doet. Aan het eind van hoofdstuk 10, gekopieerd op de handout, staan twee zinnen doorgestreept (f. 51v): *Ecclesiastici synedrii nec vola nec vestigium apparet. Constat tamen singulis iudicum consessionibus adfuisse sacerdotes aut Levitas ut juris [...]*. Er was ook een goede reden om die zinnen te verwijderen, want ze horen zo'n acht bladzijden verderop thuis, in hoofdstuk 11, §15, en daar staan ze dan ook weer, nu niet doorgestreept. De conclusie is natuurlijk dat het Haagse manuscript één van de twee kopieën is waar oorspronkelijk een groot stuk aan ontbrak. Met kladpapiertjes vouwen en rekenen kon ik ook reconstrueren hoe

dat nu precies in elkaar zat, maar dat zal ik jullie besparen.

Nu gaan we weer, net als De Groot, van Den Haag naar Parijs. Het ene handschrift dat 'recenter' was, zag er precies zo uit als het Haagse, al was het in een andere hand (handout 3). Dezelfde aanvullingen en correcties in de tekst of in de marge, en zelfs ongeveer dezelfde tien autografe aantekeningen van De Groot in de marge. Inderdaad, dit was het andere handschrift dat in 1616/17 in het Statencollege was geschreven, en de lacune kon met behulp van de oorspronkelijke pagin nummering worden vastgesteld.

Hoewel we nu van twee manuscripten hebben vastgesteld dat ze onder nauw toezicht van De Groot zijn geschreven, en minstens één ervan, waarschijnlijk allebei, tot het eind van zijn leven altijd in zijn bezit zijn geweest, moeten we toch vaststellen of andere handschriften een betere, meer geautoriseerde tekst bevatten. Ze zouden bijvoorbeeld kunnen teruggaan op het ene manuscript dat geen lacune bevatte en waarin De Groot gecorrigeerd had. Dus dat werd collationeren, tekst vergelijken, van zeven handschriften, een langdurig proces, waarvoor, naast kennis van het onderwerp, in elk geval een goede kennis van (17^e-eeuws) Latijn vereist is, en in dit geval ook van Grieks. Met behulp van die kennis stellen we vast wat fouten zijn. En wel op dezelfde manier als waarop je een krant lezend drukfouten vindt: in een intuïtief proces. Dit is dus iets anders dan een editietechniek die zich concentreert op door de auteur in de loop der tijd aangebrachte wijzigingen en auteursvarianten vindt. In dit geval, waarin kopiïsten, zonder betrokkenheid van de auteur, bezig zijn geweest met overschrijven ligt dat anders. In theorie betekent het vinden van dezelfde significante fout in twee manuscripten één van twee dingen: of dat de een uit de ander is overgeschreven, of dat ze allebei op hetzelfde manuscript teruggaan. Die theorie klopt ook wel, maar hier leerde ik zelf een goede les. Ik dacht dat ik redelijk goed op de hoogte was van de klassieke tekstkritische methode, maar al doende bleek dat de praktijk veel weerbarstiger is: je moet enorm veel onbenullige varianten en kleine fouten buiten beschouwing laten om tot een althans waarschijnlijke theorie te komen over de verwantschap van handschriften. Smokkelen dus.

De twee handschriften in Oxford moesten toch wel teruggaan op het manuscript dat De Groot naar bisschop Overall had gestuurd in 1617. Die had het op verzoek van De Groot weer aan zijn collega bisschop Andrewes gegeven; maar die wilde zijn vingers er niet aan branden. Als hij niet zo geteut had met het lezen, zou *De imperio* misschien wél zijn uitgekomen in 1618. Uit de *Briefwisseling* weten we dat De Groot dat handschrift ook weer heeft teruggekregen, in 1621 in Parijs. De details daarover konden ingevuld worden uit een andere briefwisseling, die van

Franciscus Junius junior, waarbij toeval en geluk, harmonieus verenigd in de persoon van Sophie van Romburgh, te hulp kwamen. Uit het collationeren van de twee Engelse manuscripten kon ik wél vaststellen dat het Haagse handschrift ook het handschrift is dat in Engeland was geweest (niet haar Parijse zuster dus); maar niet met honderd procent zekerheid dat ze allebei uit hetzelfde afschrift van het Haagse handschrift zijn gekopieerd. Precies zo'n zelfde probleem bleef liggen bij twee Parijse handschriften. Uiteindelijk heb ik mij verzoend met het onvolmaakte en een stamboom getekend van wat volgens mij de verhouding tussen de manuscripten is.

Was dit al een hele kluit, het tweede gerecht, de drukken, lag me nog zwaarder op de maag; en dan kwam er uiteindelijk ook nog een ranzig verhaal over leugen en bedrog uit.

De eerste druk, een octavo, heeft op het titelblad het impressum Lutetiae Parisiorum 1647, dus in Parijs kort na de dood van De Groot in augustus 1645. Een naam van drukker of uitgever ontbreekt, evenals een privilege voor de druk – een praktijk die door de Franse overheid bij voortduring werd verboden en dus frequent voorkwam. De drukker wil dan wel anoniem blijven, maar hij heeft toch nog iets op zijn lever: en wel dat hij een manuscript in handen heeft gekregen dat in 1637 is overgeschreven uit een door De Groot eigenhandig geschreven manuscript. De drukker heeft zijn tekst dus bijna regelrecht uit de werkkamer van De Groot zelf gekregen, en de eerste druk biedt dus waarschijnlijk de beste basis voor mijn editie. Maar de tekst van die druk blijkt, ik zei er al iets over in het begin, op duizenden punten te verschillen van die van alle zeven manuscripten. Die zijn natuurlijk niet helemaal identiek, maar grosso modo staan ze wel en bloc tegenover de editie. Vanwege de be-hapbaarheid geef ik nu alleen mijn conclusie. Die is mede gebaseerd op het gegeven dat naar mijn idee de druk hoogstens elf lezingen heeft die beter zijn dan de manuscripten (op bijna 100.000 woorden), en ik denk dat een drukker die verbeteringen allemaal zelf had kunnen maken. Mijn conclusie is dat de uitgever eigenmachtig en eigenwijs, vaak ook onoplettend, aan de gang is gegaan. Zo heeft hij ons het zicht ontnomen op het manuscript dat hij heeft gebruikt; maar *in de tekst* is geen enkele reden om aan te nemen dat dat manuscript uitzonderlijk dicht bij De Groots wensen stond.

Toen de drukker als bedrieger ontmaskerd was, ging ik aan alles twijfelen: *is* dit boek eigenlijk wel in Parijs verschenen? Dat bleek uiterst onwaarschijnlijk: zoals u weet, worden in oudere boeken de katernen en hun bladen genummerd met een letter en een cijfer. In ons boek zijn de katernen genummerd in Arabische cijfers. Wat blijkt nu? In 17^e-eeuwse drukken uit Parijs worden bijna nooit Arabische cijfers

gebruikt in katernsignaturen, maar vrijwel uitsluitend Romeinse cijfers. Daar is ook literatuur over: van 651 boeken tussen 1590 en 1790 komen in Parijs Arabische cijfers maar in ca. drie procent voor. Verder staan in de eerste druk van *De Imperio* aan het eind van elke bladzijde zgn. *custodes* of catchwords, het eerste woord(deel) van de volgende bladzijde, in die tijd een standaardpraktijk in Hollandse uitgaven. In Franse, en met name Parijse drukken staan deze *custodes* echter nagenoeg altijd *uitsluitend* aan het eind van het katern, dus bij octavo éénmaal per zestien pagina's; afwijking van deze regel is er nog zeldzamer dan Arabisch nummeren van de katernen. Het is, om een expert te citeren, 'een veelvoorkomende – ofschoon natuurlijk niet zekere – aanwijzing voor de Nederlandse herkomst van ogenschijnlijk Franse boeken' ('a frequent, though obviously not certain, indication of Dutch origin in ostensibly French books'). Dit alles maakt het uitgesproken onwaarschijnlijk dat de eerste druk in Parijs is verschenen. Daar komt nog het volgende bij: elk jaar produceerde de Parijse karmeliet Louis Jacob een bibliografie van in Frankrijk nieuw verschenen boeken. In het deel over de jaren 1647-1648, dat alleen Parijs betreft, wordt de editie 1647 niet genoemd. Dit is des te veelbetekenender, omdat dit deel gesponsord is door de gebroeders Dupuy, aan wie het dan ook is opgedragen. Zij behoorden tot de inner circle van De Groot's Parijse vriendenkring en bezaten zelf minstens drie manuscripten van *De Imperio*. Wie zou beter dan zij weten of er in 1647 een editie van dit boek in Parijs was verschenen?

De conclusie moet wel zijn dat deze eerste editie geen in Parijs geproduceerde, nauw bij De Groot's wensen aansluitende, tekst van *De Imperio* is, maar een in elkaar geflanst produkt uit de Republiek.

Hoe kwam daar dan drukkerskopij? Voor een antwoord blijven we pendelen tussen Parijs en de Republiek en maken kennis met twee oplichters: op 20 januari 1645 (jaren voordat *De Imperio* werd uitgegeven, dus) schreef de Parijse jurist Claude Sarrau aan de Leidse hoogleraar Claude de Saumaise: 'Ik zal je *De Imperio summarum potestatum circa sacra* van Hugo de Groot sturen, dat je zo graag wilt lezen. Ik heb de broers Dupuy een flinke som moeten betalen voor een afschrift en moeten beloven dat dat mijn studeerkamer niet uit zou komen'. Wie een tegenspraak ziet in de mededeling "ik zal het je sturen" met de belofte om het manuscript voor zich te houden, kent de heer Sarrau niet: eerder stal hij – hij beschouwde zich als een intieme vriend van De Groot – de drukproeven van De Groot's *Votum pro pace ecclesiastica* uit de uitgeverij ten behoeve van diens opponent André Rivet.

Ongeveer een maand na zijn eerste brief schrijft Sarrau aan Saumaise dat het manuscript van *De Imperio* al naar hem onderweg zou zijn, ware het niet dat het een paar dagen te leen was gevraagd door de geleerde predikant David Blondel, die

er wat in wilde nazoeken. Uiteindelijk ontvangt Saumaise begin april het manuscript in Leiden. In augustus sterft De Groot. Sarrau lamenteert en Saumaise meesmuilt. Maar voor *De Imperio* biedt deze dood perspectieven: Sarrau schrijft in december dat Saumaise met het manuscript mag doen wat hij wil, in de Republiek uitgeven, maar wel zonder de aantekeningen van Blondel, of terugsturen. Blondel heeft kennelijk zijn pen niet in bedwang kunnen houden in de paar dagen dat hij het manuscript leende. Inderdaad toont Saumaise belangstelling voor een uitgave: hij antwoordt dat een uitgave in Parijs verhinderd moet worden: '...want ik heb al aan een drukker hier beloofd het hem te geven, om het samen met mijn boek over hetzelfde onderwerp te drukken. Die van Zeeland hebben me namelijk gevraagd om er een verhandeling over te schrijven ...'. Interessant genoeg is deze brief niet opgenomen in de 17^e-eeuwse editie van Sarrau's brieven.

Nu er misschien een editie komt, wordt Sarrau (wel wat laat, zou men zeggen) een beetje beducht voor de reactie van de broers Dupuy. Hij bezweert Saumaise herhaaldelijk om bij een eventuele editie zijn naam niet te noemen, en hij wil zijn manuscript terug. Op 9 augustus 1646 vraagt hij er dringend om. Saumaise maakt geen haast, want op 5 april van het volgende jaar moet Sarrau zijn verzoek herhalen. Dat het manuscript inderdaad is teruggekomen, kunnen we concluderen uit de tweede editie van *De imperio*, die wel echt in Parijs is uitgekomen. De, opnieuw anonieme, uitgever schrijft namelijk in het voorwoord dat hij hetzelfde manuscript heeft gebruikt als dat van de eerste editie; en bovendien zijn in deze tweede druk kanttekeningen afgedrukt van ... David Blondel.

Saumaise noemde 'Die van Zeeland'. Al is dat misschien een 'red herring' zoals de Engelsen zo fraai zeggen, ik ging achter die hint aan op een 'wilde ganzenjacht'. Een verhandeling van Saumaise over het onderwerp van *De imperio* is in elk geval niet gepubliceerd; maar wel vermeldt een 18^e-eeuwse biograaf 'dat men in Leiden algemeen dacht dat Mevrouw Saumaise een groot cadeau had gekregen van de Middelburgse magistraat om haar man zover te krijgen dat hij schreef "over de rechten van de vorst inzake de religie"'. Ook Sarrau heeft het over Zeeland, als hij zegt (17.VIII.1646) dat Saumaise de Dupuy's maar langs zijn neus weg moet schrijven dat *De imperio* in Zeeland wordt gedrukt. Op zoek naar Zeeuwse uitgevers in de jaren '40-'50 heb ik vele kaartenbakken doorgeploegd. Het was me daarbij te doen om de initialen en ornamenten uit de eerste druk van *De imperio* in andere drukken terug te vinden. Van die initialen zijn de meeste houtsneden, wat iets betere mogelijkheden tot identificatie geeft dan gegoten letters. Uiteindelijk vond ik een aantal tamelijk frappante overeenkomsten zowel voor initialen als voor ornamenten in Middelburgse edities uit de jaren '30 van Simon Moulert en uit de jaren '40 van

Anthony de Later, beiden stadsdrukker van Middelburg. In naslagwerken of andere boeken uit de periode zelf heb ik nooit een ornament gevonden of initiaal dat hierop leek.

Mijn conclusie, met alle slagen om de arm, is dus: dat de eerste druk in Middelburg is gemaakt, met materiaal uit het fonds van De Later (maar wellicht met steun van elders, bijvoorbeeld uit Leiden) uit een manuscript dat een afschrift van een afschrift was en dat via Sarrau en Saumaise bij de uitgever was gekomen.

Zoals meestal op dit punt van de maaltijd zitten we al vol terwijl er nog een toetje moet komen. Toch nog een klein hapje: Wat voor consequenties heeft dit nu voor de tekst van mijn editie? Er zijn op zijn best twee versies van de tekst waarbij De Groot aantoonbaar betrokken was, namelijk een Haags en een Parijs handschrift. Niet de drukken. Ik herinner er nog maar even aan dat de tweede druk naar hetzelfde handschrift als de eerste gemaakt is. Het is in theorie wel mogelijk dat in sommige afschriften door De Groot zgn. auteursvarianten zijn meegegeven, maar die kunnen we dan niet meer achterhalen. Ik heb uiteindelijk besloten de tekst van het Haagse handschrift als basistekst te nemen, dat zodoende met een vertraging van enige eeuwen dan toch kopij voor de druk is geworden: het is een van de twee bronnen voor de tekst die aantoonbaar tot zijn dood in De Groots bezit is geweest, en daarmee het dichtst bij een geautoriseerde tekst komt, en het biedt een betere, dat is minder aantoonbaar foutieve, tekst dan het Parijse handschrift. Wel heb ik in het kritisch apparaat dat Parijse handschrift volledig weergegeven, én omdat ik niet honderd procent zeker weet hoe de verhouding tussen die twee is én omdat ze in theorie gelijkwaardig zijn. Daarnaast heb ik ook de eerste twee edities volledig opgenomen, én omdat ik alweer niet honderd procent zeker ben dat mijn conclusies juist zijn, én omdat ze tot nu toe de tekst van *De imperio* vertegenwoordigden, want alle latere edities zijn, al dan niet met gebruikmaking van gezond verstand bij het corrigeren van drukfouten, hieruit overgenomen.

Voor de weergave van het kritisch apparaat heb ik gekozen voor een variant van een klassiek apparaat, een zogeheten gelemmatiseerd variantenapparaat. Een voorbeeld van het mijne op de handout: het is een strikt negatief apparaat, dat wil zeggen dat alles wat er niet in staat, in zowel de beide handschriften als de edities staat. Je mag er conclusies *e silentio* uit trekken, dat wil zeggen, wat ik niet zeg, is ook niet zo: als ik alleen editie 1 vermeld, volgt editie 2 de basistekst. Je kunt er genetische conclusies uit trekken, want de lezingen van beide handschriften vóór hun correctie in 1617 staan er in vermeld, als *ac* (ante correctionem). Het belangrijkste voordeel van dit apparaat is ook een nadeel, namelijk dat het kort is en daardoor enige oefening in het lezen vraagt. Duidelijker is dan een apparaat als dat

van de Amsterdamse Erasmuseditie. Persoonlijk vind ik een schrikbeeld: het inclusieve apparaat, waar de correcties *in* de tekst verwerkt zijn: dit is naar mijn idee, zo al, dan alleen geschikt voor het uitgeven van korte brieven, met niet te veel wijzigingen. Maar er zijn veel wegen die naar Jeruzalem leiden: alles hangt af van de tekst: lang of kort, poëzie of proza, referentieel of literair, veel of weinig bronnen voor de tekst. Maar er zijn, denk ik, wel twee belangrijke verschillen tussen het uitgeven van eolatinse teksten en van moderne teksten: ten eerste dat het Neolatinisten in eerste instantie te doen is om toegankelijk maken, niet om de tekstgenese – die je overigens in mijn apparaat deels kunt zien. Een tweede belangrijk verschil is dat je vaak *niet* kunt zien wat een 'variant' van Grotius zelf is en wat correctie van een fout van de kopiist, algemener geformuleerd: dat bij teksten die in tijd ver van ons af staan de wens van de auteur niet vlekkeloos te reconstrueren is.

Plato al beschouwt koken als een vaardigheid, *technè*, geen ware wetenschap, *epistèmè*. Dat geldt in mijn ogen ook voor het vaststellen van de basistekst waarvan ik in het afgelopen (ruime) half uur tijd iets heb laten zien. Maar het blijft nu eenmaal zo dat aan de moraal het Fressen voorafgaat.

* * *

Het Elsevier Non Solus merk - Lucy Schlüter

De inhoud van deze voordracht kan nagelezen worden in het boekje *The Elsevier Non Solus imprint*, Lucy Schlüter/Pierre Vinken, Amsterdam 1997, 33 pp., verkrijgbaar bij Elsevier Science B.V., Postbus 521, 1000 AM, Amsterdam. Zie ook de homepage van Elsevier op het Internet: <http://www.elsevier.nl>, linksonder klikken op de button 'Elsevier'.